

УДК 32:001

Чабанна М. В.

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТОТАЛІТАРНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглянуто особливості політичної культури тоталітарного суспільства, прояви якої протягом тривалого часу зберігаються у посттоталітарній державі та ускладнюють процес формування громадянської політичної культури в Україні.

Поняття політичної культури є широко досліджуваним у західній політичній науці. В Україні вивчення особливостей політичної культури на-

самперед пов'язане з дослідженням процесу демократизації держави та розвитку громадянського суспільства. До найвідоміших дослідників

питання політичної культури зараховують Г. Алмонда та С. Вербу, які розробили типологію політичної культури, виокремлюючи традиційний, підданський та учасницький її типи [16], А. Брауна, Є. Вятра, І. Гердера, У. Розенбаума, Р. Такара, С. Хантінгтона та інших. Дослідниками, які представляють українську політичну науку та праці яких так чи інакше стосуються питань політичної культури, є М. Головатий, І. Кресіна, П. Кононенко, Л. Нагорна, С. Рябов, Ю. Шаповал та інші.

Урахування поширеної у політичній науці типології, запропонованої Г. Алмондом та С. Вербою, дозволяє стверджувати про поєднання у політичній культурі українського суспільства рис підданського та учасницького типів. Її ознаками є обізнаність громадян із питаннями суспільно-політичного життя у поєднанні з невисоким рівнем відповідної компетентності; чергування відносної активності громадян, схильності до прямого втручання у політику (але лише за необхідності розв'язання важливих суспільно-політичних питань) та пасивності й навіть аполітичності; довіра до політичних лідерів, які часто є харизматичними, та водночас недовіра до влади в цілому; невпевненість у можливості самостійно впливати на процес ухвалення політичних рішень та відповідна відносна пасивність у створенні альтернативних структур громадянського суспільства; ксенофобія, властива для багатьох громадян, тощо. Це свідчить про збереження рис політичної культури, властивої українському суспільству на попередньому історичному етапі, за часів існування радянської влади. Попри те, що політичний режим СРСР безпосередньо перед здобуттям Україною незалежності не можна класифікувати як чистий тип тоталітаризму (доцільним є використання поняття комуністичного авторитаризму¹), риси політичної культури громадян, сформованої раніше, свідчили про збереження переважної кількості особливостей тоталітарної культури (причому великій частині радянського суспільства). До них належать насамперед ксенофобія, патерналізм, намагання делегувати максимальну кількість повноважень владним структурам, конформізм, знеособлення, політична пасивність у поєднанні з дотриманням вимоги активної політичної участі тощо.

Формування політичної культури тоталітарного суспільства зумовлене як передумовами політичного та соціально-економічного розвитку відповідних держав на початку ХХ ст., так і потребами тоталітарного режиму, що прагне контролювати всі сфери суспільного життя та, відповідно, потребує громадян, які можуть ви-

ступати об'єктами такого контролю. Отже, для того щоб зрозуміти, які риси є найстійкішими, які відносно легко піддаються змінам за умов становлення демократії, потрібно розглянути процес їх формування.

У цьому контексті слід звернути увагу на чинники формування політичної культури та результати такого процесу. Насамперед для тоталітарного суспільства властивою є особлива соціальна структура. Саме вона суттєво впливає на такі параметри політичної культури, як політична активність і політична поведінка.

Особливості соціальної структури тоталітарного суспільства зумовлені централізацією влади, злиттям суспільства та держави, майже цілковитою відсутністю об'єднань громадян, створених поза межами сфери державного контролю, наявністю великої кількості створених державою проміжних зв'язків, які виконують функції інститутів громадянського суспільства.

Методи соціальної атомізації, порушення традиційних зв'язків між громадянами, здійсненої тоталітарним режимом, безпосередньо пов'язані зі здійсненням контролюючих функцій. Тому надзвичайно важливе значення має створення тоталітаризмом власних проміжних організацій - груп, які виражатимуть визначені режимом інтереси громадян та об'єднуватимуть їх. Контрольованість цих груп з боку держави спричиняє залежність індивідів від неї, посилює обмеження їх свободи, оскільки перешкоджає незалежному об'єднанню у групи. Отже, маніпулювання та мобілізація населення є більш досяжними саме за умови залежності від централізованої організації суспільства. При цьому важливим є опосередкування міжособистісних стосунків, їх стандартизація та уніфікація².

За допомогою створених режимом та контрольованих ним проміжних груп режим здійснює мобілізацію населення. Створення масових організацій та примусове залучення у них індивідів, у поєднанні із забороною інших політичних об'єднань, є суттєвим кроком тоталітарного режиму, який усуває загрозу створення альтернативних режимів осередків ідеологічного впливу на населення.

Створити роз'єднане суспільство можна саме за допомогою заходів, спрямованих на недопущення автономності діяльності, заборони створення неконтрольованих тоталітарною владою організацій, які можуть виступати посередниками між індивідами та державою та сприяти реалізації інтересів населення, що суперечать цілям тоталітарного правління.

² Ф. Нойманн наголосив на такому аспекті тоталітаризму, як створення системи автократичних бюрократій, що втручаються в усі сфери відносин, зумовлюючи їх деперсоналізацію [17, 369]. Втім, як написав Б. Дюпір, саме деякі сім'ї становили альтернативу уніфікації [6, 47].

¹ Яке запропонував З. Бжезинський [7, 787].

Отже, маючи на меті здійснення тотального контролю над суспільством, тоталітарна партія створює цілу систему організацій, оскільки переважна частина її членів є пасивною, - ситуація, яку пояснює примусовий характер вступу в партію (йдеться не лише про прямий, але і про непрямий примус). У будь-якій тоталітарній партії - організації з масовим членством, активною є лише невелика її частка, яка «виконує функцію організації мас на основі особливих інтересів, підпорядковуючи організаційні форми конкретним цілям» [12, 82]. З часом одна з масових організацій створюється в межах самої партії. До її складу належить більшість партійних членів, відокремлених від так званого авангарду. В цілому масові організації тоталітаризму мають сприяти об'єднанню населення з партією та зміцненню її авторитету.

Допоміжними організаціями тоталітаризму є організації державні, військові, економічні, культурні, освітні, громадські тощо.

Суттєвим у цьому контексті є створення молодіжних організацій, які виконують визначальну для тоталітаризму виховну функцію. Саме дитячі та юнацькі організації сприяють тому, що виражати «потрібні» погляди люди мають навіть у найближчому оточенні, або у первинних соціальних групах, до яких належить сім'я, оскільки вираження опозиційних поглядів є або небезпечним, або спричиняє внутрішній психологічний конфлікт дитини. Ці організації, як звертають увагу деякі дослідники [18, 112-130], виконують функцію моральної освіти.

Надзвичайно важливу роль в організації населення тоталітарної держави відіграють і профспілки.

Створення масових організацій, які виконують функції середніх соціальних груп, прямо пов'язане з вимогою активності громадян, оскільки тоталітарний режим потребує суспільно активної людини. Йдеться і про політичну активність через політизацію та, відповідно, ідеологізацію всіх суспільних сфер. Політичну активність, яка суттєво характеризує особливості наявної у суспільстві політичної культури, можна визначити як форму суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, що має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснювати власні інтереси [9, 15].

Активність громадян є необхідною для тоталітарного режиму. Але він потребує її не стільки для здобуття підтримки, від якої залежить рух, скільки для уникнення опору суспільства та, відповідно, уможливлення здійснення тотального контролю.

Тут важливо звернути увагу на двоїстість поняття політичної активності членів тоталітарного

суспільства. Формально громадяни тоталітарної держави є політично активними. Але це переважно стосується їх поведінки, спричиненої вимогами влади активної політичної участі. Натомість так звана пасивність свідомості, притаманна членам тоталітарного суспільства, є потрібною як для рухів, так і для режимів. Деякі дослідники [14, 47] вважають метою маніпулювання свідомістю саме її пасивність. У цілому наполягання тоталітаризму на активізмі замість розмірковувань означає, що люди не мають свободи та часу думати про себе. Дії без роздумів у такому контексті можливі лише тоді, коли вони є діями, спрямованими та контрольованими іншою стороною¹.

Загалом, порівняно з передтоталітарним періодом, активність громадян суттєво зменшено. До цього призводить: закритість еліти; обмеження свободи - як пряме, із використанням заборони конкретних дій, так і опосередковане, за допомогою застосування засобів маніпулятивного впливу, які тісно взаємопов'язані. Отже, активність населення після приходу до влади тоталітарної партії зменшується через методи тоталітарного управління суспільством, оскільки під час виникнення руху діяльність атомізованих індивідів залежить від їх вибору, пов'язаного з прагненням змінити соціально-економічну та політичну ситуацію та обіцянками руху їх задовольнити. Тобто активність за таких умов спрямовано на участь у здійсненні політики. Натомість запровадження насильницьких методів управління суспільством та усунення переважної частини населення від діяльності у політичній сфері, навіть за умов прийняття та схвалення населенням принципів тоталітаризму внаслідок маніпулювання свідомістю, не сприяють активності індивідів через те, що від їх усвідомленого (потрібного тоталітаризму) вибору залежить лише внутрішній психологічний комфорт людей, але не політична ситуація у країні. Через це населення тоталітарної держави, навіть приймаючи цінності тоталітаризму, активно їх підтримувати не схильне.

Зменшення відповідної активності може призводити до створення непідконтрольних державі середніх соціальних груп або розвитку проміжних зв'язків, у межах яких індивіди виражають власні незалежні групові інтереси. Тому для збереження масової активності необхідним є підтримання тісного взаємозв'язку населення та

¹ Такий контроль, на думку Ф. Нойманна, призводить до псевдодій, які здійснено не людиною, а бюрократичною машиною. Такою виступила техніка тоталітаризму - зробити дії авторитарного апарату діями спонтанної діяльності мас. Уперше таку ідею реалізовано у масовому мітингу [17, 439]. Зокрема, масові мітинги є найсильнішою формою пропаганди, оскільки «кожен індивід почувається впевненіше й сильніше в єдності маси» [1, 406].

держави. З такою метою режим і створює масові допоміжні організації, обов'язкова належність індивідів до яких забезпечує політизацію та ідеологізацію населення. Для режиму важливою є потенційна цікавість пересічних громадян до політики, яку він використовує для здійснення прямого впливу на населення через створювані та контрольовані державою політизовані об'єднання громадян та яку через це прагне зберегти.

Такі цілеспрямовані заходи, вжиті режимом, перешкоджають створенню альтернативних аналогічних організацій; дозволяють контролювати кожного окремого індивіда, який є їх членом; пов'язані з вимогою активності громадян у середині цих груп. Отже, оскільки наявність централізовано керованих проміжних організацій перешкоджає незалежному від режиму об'єднанню індивідів у групи, можливість підтримувати активність людей за їх належності до контрольованих груп надзвичайно важлива для тоталітаризму.

Таким чином, слід звернути увагу на особливості політичної активності громадян тоталітарної держави, вплив яких на прийняття політичних рішень є формальним, тому що інтереси громадян на політичному рівні влада не лише представляє, але й визначає. У такому контексті йдеться про активність як про вираження підтримки громадян тоталітаризму, активні прояви лояльності до влади, коли людина не лише погоджується з її рішеннями, але і виражає прихильність до них.

Отже, потрібно зазначити, що заборона у тоталітарній державі означає не лише скасування альтернативності, але й вимогу активної підтримки. Це стосується і заборони вираження опозиційних ідей, коли населення має активно виражати лояльність до режиму. Тобто має місце так звана «активна несвобода особи». Активну підтримку, яка є подібною до поведінки членів передтоталітарного масового суспільства, громадяни мають виражати за допомогою участі у мітингах, маніфестаціях, інших масових зібраннях, і вона повинна сприяти виникненню відчуття долученості до ширших суспільних процесів. Масові зібрання на підтримку влади сприяють досягненню бажаного для влади результату через зростання схильності індивідів, що перебувають у натовпі, до конформізму, прийняття цінностей, які мають поділяти всі члени натовпу (навіть штучно створюваного) незалежно від особистих переконань окремих індивідів, які входять до його складу. Таким чином, впровадити у свідомість населення відповідні ідеї найлегше, утворюючи натовп з окремих індивідів, що піддаються за таких умов навіюванню.

Стосовно рівня політичної обізнаності, компетентності громадян, яка є суттєвою характеристикою політичної культури, - інформованість суспільства, важлива особливо для періоду розвитку засобів масової інформації, є штучно обмеженою. Саме заміна правдивої інформації як про зовнішній світ, так і про події, які стосуються суспільства, хибними даними допомагає контролювати процес формування громадської думки. Проте у праці «Номенклатура» М. Восленський пише про високий рівень інформованості провідних верств радянського суспільства, про наявність у них даних, які заборонені для розповсюдження серед широких суспільних верств [4, 416]. Отже, можна говорити про суттєві відмінності політичної культури широких верств населення та керівної ланки.

Конформізм, на відміну від критичності та самостійного осмислення суспільних і політичних процесів, є ще однією з рис, властивих політичній культурі тоталітарного суспільства.

В. Корнгаузер вважав, що пристосування до оточуючих відбувалося через прагнення подолати невпевненість у суспільному становищі. Саме конформізм певним чином призводить до створення інтелектуального шаблону, до підкорення поліцейським організаціям, до ворожості до людей з опозиційними поглядами, сприяє екстремізму [2, 131]. К. Поппер, визначаючи закриті та відкрите суспільства, наголосив, що саме для закритого суспільства (яке і є недемократичним) властива некритичність [10, 13].

У тоталітарному суспільстві конформізм пов'язаний безпосередньо із прагненням людини уникнути відповідальності. І те, що держава привласнює собі всі виняткові цілі суспільства, що лише вона встановлює мету, має подвійний ефект. З одного боку, це дає змогу відчувати певне полегшення, оскільки особиста відповідальність за прийняті рішення відсутня. З іншого боку, влада нав'язує спосіб поведінки та навіть мислення.

Тут необхідно звернути увагу на особливість конформізму індивіда у тоталітарному суспільстві, якою є не лише згода із запропонованими ідеями, нормами, стандартами, але й переконаність у їх правильності. Саме такий тип конформізму забезпечує тоталітарну тотальність.

Відданість лідерам, схильність до їх ідеалізації також великою мірою характеризують тоталітарну політичну культуру. Ця риса пов'язана з некритичністю, намаганням делегувати максимальну кількість повноважень контролюючій силі. Тому величність вождів маси сприймали як власну величність. Підпорядковуючись владі, індивід вважає, що бере участь у її здійсненні. У такому контексті необхідно зазначити зв'язок

комплексу влади зі схильністю індивідів протиставляти свою та чужу групи, що є підставою для виникнення націоналізму, расизму тощо. Варто відзначити й іншу причину виникнення культу вождів у тоталітарних суспільствах - активне впровадження у свідомість народу міфів про героїзм вождів за допомогою засобів пропаганди. Тут слід додати, що наявність загальнонародного лідера допомагає організувати розпорошене суспільство, члени якого прагнуть до колективізму.

Відповідно, так званий антиіндивідуалізм, необхідний для реалізації ідеологічних настанов, цілком відповідає прагненню єднання з великою спільнотою, наслідування, підпорядкування, схильності до некритичності. До того ж це дозволяє владі видавати вузькогрупові (або державні) інтереси за власні інтереси громадян.

З причини прагнення до підпорядкування, підконтрольності та організації підтримку з'являється втручання держави у різноманітні суспільні сфери, в тому числі приватні.

Переважання емоційного сприйняття політики (як лідерів, так і ідей) є дуже важливим для політичної культури тоталітарного суспільства, оскільки дозволяє уникати аргументації впроваджуваних ідей, зменшує рівень критичного сприйняття населенням дій політичних лідерів та політичних процесів у цілому.

Ксенофобія є наступною рисою політичної культури, яка яскраво представлена у тоталітарному типі. Люди, які не лише не сприймають альтернативні варіанти, але і культивують агресію до них, зважаючи на некритичність мислення, не вимагають дозволу на політичний плюралізм. А зважаючи на необхідну для тоталітаризму політизацію суспільного життя, плюралізм поступово усувається і з інших суспільних сфер, включаючи приватну. Ксенофобію певною мірою формують необхідність відчуття єдності з певною великою групою індивідів та колективізм, які спричиняють і полярність тоталітарного мислення. Зокрема, щодо ставлення до альтернативних поглядів надто сильна ідентифікація із певною групою завжди спричиняє негативне ставлення до інакомислення¹. Ксенофобія великою мірою пов'язана з необхідністю використання тоталітаризмом принципу так званого «образу ворога», який дозволяє об'єднати населення та водночас пояснювати за необхідності наслідки можливих прорахунків влади. Тут необхідно наголосити на ефективності використання ідей про наявність певних змов у більшовицькій пропаганді, які пов'язані з формуванням образу ворога у суспільній свідомості.

Щодо ксенофобії та відповідного схвалення ідеї пошуку ворога роль у її підтриманні (або культивуванні) відіграла заборона режимом опозиційності. Людина, яка звикла дотримуватися чітких стандартів і в поведінці, і в поглядах, за умови, що діапазон схвалених владою (а отже, і суспільством, зважаючи на тоталітарні методи управління) дій та настанов є вузьким, агресивно сприймає альтернативність не лише через те, що її прояви є незвичними.

У цілому із поняттям єдності у контексті тоталітаризму пов'язане поняття подібності. Використовувана режимом уніфікація сприяє збереженню прагнення громадян тоталітарної держави бути подібними до інших.

Унаслідок цього відбувається створення нових моральних норм [5, 25], вплив на «масово вироблену уяву» [13, 344] та «монолітну свідомість» [13, 344], формується «тотальна одностійкість» або «морально-політична єдність суспільства» [3, 35]. Йдеться про соціально-політичну та ідейну єдність [11, 96] та про те, що «моральні засади соціалістичного способу життя містять норми та принципи комуністичної моралі, моральний кодекс будівника комунізму, моральну єдність соціалістичного суспільства» [11, 98]. «Нове суспільство відповідно до своєї соціалістичної природи створює свої моральні принципи та норми поведінки людей» [8, 188]. «Індивідів постійно закликали порівнювати себе з відносно невеликою кількістю зразків та оцінювати свій спосіб життя, порівнюючи його з кількома варіантами, яким віддавалася очевидна перевага. Як наслідок, діапазон суспільно схвалених стилів існування особистості був відносно вузьким» [13, 344]. Це досягається за рахунок насильницьких дій влади, коли в багатьох сферах уніфікованість дій та висловлюваних думок (частота яких прямо впливає на формування відповідних переконань) є єдиним способом не лише уникнення покарань, але й отримання винагороди. Водночас уніфікованість відносин, поведінки, уявлень, прагнень дозволяє використовувати механізми психологічного маніпулювання у загальнодержавному масштабі та встановлювати тотальний контроль над суспільством.

Репресивна діяльність режиму спричиняє посилення такої риси індивідів, як орієнтація на зовні, що у свою чергу посилює самоконтроль людини, потреба у якому сприяє намаганням узгодити власні настанови із вимогами влади. Відповідна ситуація може визначати і згоду із наявністю зовнішнього контролю, яка зменшує ймовірність «хибних», не схвалених владою вчинків та висловлювань.

¹ Термін «інакомислення» при розгляді цього питання використав К. Г. Юнг [15, 232].

У результаті наявності розглянутих рис політичної культури здійснюється управління суспільством, організовано прибічників тоталітаризму для підтримання сприйнятливості населення до тоталітарної пропаганди, для уникнення навіть потенційного опору реалізації загальної ідеї, для здійснення маніпулювання суспільством з метою встановлення контролю над усіма його сферами.

Тобто наявність такого типу політичної культури, для якого властиві перераховані риси, необхідна для формування тоталітарної відданості, що є психологічною основою для тотального панування.

Відповідно, чинники формування тоталітарної політичної культури - це насамперед держава або партія, суспільні організації, створені державою з метою виконання функцій інститутів громадянського суспільства, окремі громадяни, які мають можливість чинити вплив на політичні процеси.

При розгляді питання демократизації політичної культури або формування громадянської культури у посттоталітарному суспільстві потрібно казати про те, що зовнішні чинники можуть впливати на формування політичної культури лише за умови участі у цьому процесі самих громадян. Саме вони повинні проявити здатність і бажання приймати нові правила суспільної взаємодії та реалізовувати отримані політичні свободи. Складність полягає у необхідності формування демократичної політичної культури громадянами, яким притаманні риси тоталітарної політичної культури. Отже, для успішного здійснення цього процесу потрібною є відповідна діяльність державних та неурядових організацій, спрямована на здійснення політичної освіти населення, його соціалізацію та допомогу (принаймні інформаційну) у розвитку інститутів громадянського суспільства.

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. - К.: Дух і літера, 2002. - 539 с.
2. Ашин Г. Доктрина «массового общества». - М.: Политиздат, 1971. - 191 с.
3. Валіцький А. Марксизм і стрибок у царство свободи: історія комуністичної утопії. - К.: Всесвіт, 1999. - 509 с.
4. Вселенский М. Номенклатура: господствующий класс Советского Союза. - М.: Советская Россия совместно с МП «Октябрь», 1991. - 624 с.
5. Грамши А. Заметки о русской революции // Избранные произведения. - М.: Издательство политической литературы, 1980. - 422 с.
6. Дюпир Б. Етика сім'ї і тоталітаризм // Дух і літера. - 2002. - № 9-10. - С. 45-52.
7. Игрицкий Ю. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // История СССР. - 1990. - № 6. - С. 181, С. 172-190.
8. Коммунизм и личность. - М.: Издательство политической литературы, 1964. - 343 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна. - К.: Генеза, 1997. - 395 с.
10. Пейпер К. Р. Відкрите суспільство та його вороги. - К.: Основи, 1994. - Т. 1. - 444 с.
11. Социалистический образ жизни: Справочник / Коллектив авторов: В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань, Р. А. Ануфриева и др. - К.: Политиздат Украины, 1985. - 279 с.
12. Тольятти П. Лекции о фашизме. - М.: Издательство политической литературы, 1974. - 198 с.
13. Тейффлер Е. Третья хвиля. - К.: Всесвіт, 2000. - 480 с.
14. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием. - М.: Мысль, 1980. - 326 с.
15. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Психология бессознательного. - М.: Канон, 1994. - 320 с.
16. Almond G. The Civic Culture Revisited / Ed. G. Almond, S. Verba. - Newbury Park: Sage Publications, 1989. - 421 p.
17. Neumann F. L. Behemoth. - N. Y.: Harper & Row, 1966. - 649 p.
18. Roeder P. G. Soviet political dynamics. - N. Y.: Harper & Row Publishers, 1988. - 456 p.

M. V. Chabanna

POLITICAL CULTURE OF TOTALITARIAN SOCIETY

In the article the main features of totalitarian political culture are considered. The author emphasizes its role in a post-totalitarian state and the relevant influence on shaping civil culture in Ukraine.